

*Григоренко О.П.
Захар'єв В.П.
м. Хмельницький*

ВИЗНАЧНІ ПРЕДСТАВНИКИ ЗЕМЛЕВЛАСНИКІВ-РЕФОРМАТОРІВ ПОДІЛЛЯ ТА ПІВДЕННО-СХІДНОЇ ВОЛИНИ

У статті йдеться про землевласників, які мешкали наприкінці XVIII-першій половині XIX століття на території Поділля та Південно-Східної Волині, які відмінили кріпосне право у своїх володіннях задовго до реформи Олександра II 1861 року.

Ключові слова: *Поділля, Південно-Східна Волинь, Валеріан Дзедушицький, Ігнацій Мархоцький, Антоній Грохольський, Роман Сангушко, кріпосне право, реформи.*

У другій половині XVIII ст. в ідеологічному моноліті тодішньої європейської супердержави Речі Посполитої, куди входили Подільське та Волинське воєводства, стали пробивати собі стежку гуманістичні настрої. Окремі землевласники, як то П.Бжестовський, А.Замойський, І.Хрептович, Яблонські запровадили у своїх маєтках елементи нової філософії господарювання: розпочали просвіту селян та ввели послаблення у господарчих стосунках між поміщиками і кріпаками [1, s.1-32].

У складний для польської держави час, на початку 90-х рр. XVIII ст. реформаторський дух дістався і до Поділля. 1788 р., дбаючи про добробут своїх селян, відкрив 3-класну парафіяльну школу володар сіл Ярошів, Лядава і Слобідка Яришівська на лівому березі середньої течії Дністра Валеріан Дзедушицький (1754-1832). Наступних 2 роки 100 учнів навчали читати та рахувати найняті поміщиком вчителі. Розчулений успіхами, ініціатор зареєстрував у летичівських гродських книгах акт про надання волі 10 кріпакам з малолітніми дітьми: «в нагороду за їхню сумлінність у науках парафіяльної школи», приурочивши це до дня народження короля. А з часом, за інформацією вінницької дослідниці В.Колесник, нібито в цілому замінив у своєму володінні панщину чиншем [2, с.166].

Проте Валеріан Дзедушицький, займаючи високе становище у Польській державі, був змушений залишити анексовані Росією у 1793 р. території колишньої супердержави та, відповідно, свої маєтки і землеволодіння. Він оселився в межах австрійської імперії, де також мав чималий шмат прибуткових маєтностей і де до нього ставилися лояльніше.

Натомість землевласникам середньої руки, серед яких був Ігнацій Сцібор Мархоцький (1749-1827), довелося побороти в собі патріотичні по-

чуття і, дбаючи про благополуччя своїх родин, присягнути новій владі. Інша справа, хто і як себе повів далі. Коли більшість старалася не повертати до себе уваги, щоб не потрапити у немилість росіян, екс-майор І.Мархоцький вирішив продовжити у своїй «Миньковецькій державі» розпочаті за декілька років до того реформи.

Незважаючи, що імператриця Катерина II навіть в останні місяці свого життя не була прихильником жодних змін у існуючих в Російській імперії системі аграрних стосунків, І.Мархоцький дозволив собі 1795 р. відмінити десятину з усіх продуктів селянського господарювання, включно з тим, що виготовлялося його селянами вдома: як то полотно і прядиво. Про принципові позиції І.Мархоцького з питань нового ведення господарського життя в своїх маєтностях, було описано ним у виданій в миньковецькій друкарні книзі «Примирення зі своїми землеробами». Жоден з екземплярів її не зберігся навіть у 80-х роках XIX ст., коли Ю.Ролле оприлюднив свій нарис «Граф Редукс» [3, с.31]. Однак саме на цю книгу І.Мархоцький пізніше посилається у чисельних скаргах і називає головною причиною прагнення зробити життя селян «полегшеним і терпимим, більше використовувати можливості для перетворення неволі у розумну волю, щоб створити з землеробами спілку, яка могла б їх об'єднати і зблизити» [4, с.32]. Більше того в опублікованих того ж таки 1796 р. у місцевій друкарні «Настановах для управління поміщицькими землями», І.Мархоцький наголошував на роль активізації громад в життєдіяльності населених пунктів [5, с.33].

В архівах та інших письмових джерелах не збереглося жодної згадки про такий тогочасний вчинок з боку інших шляхтичів та російських поміщиків, що проживали на землях Правобережжя чи Лівобережжя України. І.Мархоцький, фактично, був єдиним в Україні, хто йшов своїм шляхом і гарантував відчутне полегшення долі своїх селян. До того ж він був готовий до ще кардинальніших змін. І дочекався свого.

1801 р. Росією став керувати Олександр I. Своє кредо новий імператор сформував так: «даровать России свободу и предохранить её от поползновенной, тирании и деспотизма». Дбаючи про селянство, Олександр I заборонив публікацію в урядових періодичних виданнях оголошень про продаж селян без землі та передачу державних селян у приватну власність. В грудні 1801 р. він дозволив купцям, міщанам та казенним селянам купувати землю за межами міських населених пунктів без кріпаків [6, с.822-823]. 20 лютого 1803 р. імператор оприлюднив ще кардинальніший указ «Об отпуске помещиком крестьян своих на волю по заключении условий на обоюдном согласии основанных» [7, с.461-467]. В ньому йшлося про ініціативу дійсного таємного радника графа Сергія Румянцева щодо звільнення своїх селян від панщини і прохання дозволити віддати їм у влас-

ність через продаж чи на інших добровільних умовах ділянки з належних йому земель. Заодно він просив, щоб ці взаємні угоди мали законну дію і силу, а звільнені селяни могли залишатися в стані вільних хліборобів, не зобов'язуючись входити в інший стан. Документом передбачалося навіть право звільнених селян продавати, закладати і залишати у спадок свою землю, не «роздроблюючи одначе ж ділянок менше 8 десятин». Після цього вони отримували можливість купувати землі, зокрема, в інших губерніях, переїжджати туди, «але не інакше як з відома Казенної палати для перерахування їх подушного окладу і рекрутської повинності» [8, с.463].

Завдяки ініціативі російського побратима І.Мархоцький зумів юридично засвідчити відміну панщини у своїх володіннях 2 січня 1804 р. Цього дня на спільному зібранні представників 16 сільських громад «Миньковецької держави» та землевласника І.Мархоцького було затверджено так звані «Закони рільників» – документ, який відміняв кріпосне право та регламентував подальші стосунки між поміщиком та селянами. Рефреном вступу стало слово «воля». Підписанти наголосили, що вона «має опиратися на розум і справедливість», при цьому окрім власної волі та безпеки селяни отримують значні преференції, а саме, «право опору утискам». Заодно вчорашні кріпаки зауважили, що «справжня свобода на ледарстві, житті гидкому, бездіяльному, на сваволі та розпусті ані ґрунтуватися, ані використана не має бути на свою або чийось шкоду». Врешті, прагнучи забезпечити взаємну користь, сторони зобов'язалися «так... скерувати свої дії, щоб... обопільне добро, пожиток і зручності забезпечити».

Першою статтею документу обумовлено, що після укладання угоди сільські спільноти «будуть називатися Зібранням, Народом. Громадами, Землеробами, а кожен особисто – Землеробом, Селянином, Господарем, Чиншовиком». У статті II селяни підтверджують дотримання у подальшому обов'язків стану та виконання покликання Землероба. Однак попереднє не було догмою. Статтею III передбачено, що якщо селяни відчують «більше здібностей до ремесел, рукоділля, гондлю чи комерції, аніж до землеробства», то мають право змінити свій стан на стан Міщанина. Стаття IV дозволяє покинути стан і тим, хто «виявить схильність і геніальність до майстерності, наук, високого вільного мистецтва». Щоправда, після того, «коли те підтвердиться не тільки бажанням мандрувати, але й справжніми здібностями розуму». Будь-яка сільська громада, як сегмент конкретної угоди, була в змозі дати можливість реалізуватися талановитій дитині зі свого села.

Найбільш кардинальнішою в документі є стаття V. Нею відмінено продаж та обмін селян Дідичем, його Спадкоємцями або Правонаступниками. У наступній статті обумовлено автоматичне потрапляння під опіку Дідича чи його наступників сиріт, які залишилися без батьків. А дівчата

«Миньковецької держави» отримали змогу «вільно брати шлюб будь-де і з будь-ким, хто їм подобається, в чужих навіть Володіннях».

Стаття VII гарантує недоторканість власності землероба, враховуючи те, що дісталось в дарунок від графа. Більше того – селяни отримуватимуть нотаріально посвідчений документ про право на спадщину.

Земельні взаємовідносини окреслено статтями VIII-XI. Визнано, що ґрунти і землі «завжди є і повинні бути Дідизною та Власністю Дідичів Миньковець, а орні землі та сіножаті тільки частково у тривалому користуванні згідно з правом емфітеутичним (довгостроковою оренди) можемо орендувати і обробляти». Тут же уточнено, що мірою площі має бути «шнур» – ділянка, яку за повний літній день можна зорати одним воловим плугом: «її довжина дорівнює 456 польських двадцяти чотирьох дюймових ліктів, а ширина – 38 ліктів» (ст. VIII). Незалежно від того, чи то шнур орної землі, пасовиська, сіножаті або пустки, їх «такса» встановлювалася в розмірі 1 срібного російського рубля і 4 копійки єє(ст. XI). Апогеєм документа, безперечно, є стаття IX. Саме вона позбавляє селян залежності від поміщика, тобто відмінює панщину. Водночас кожен член Громади зобов'язаний «відбувати повинності, які потрібні для користі громади, спільних робіт та інших сусідських послуг».

Стаття X анулює взаємні претензії між сторонами, якщо панщина недовиконана чи перевиконана без права на компенсацію з обох сторін.

У ст. XII-XIII окреслено чотири економії або громади селян, що будуть суб'єктами у стосунках із землевласником І.Мархоцьким: 1/ Мисліборська, до якої входять жителі сіл Мислібори, Заріччя, Городище і Катеринівка; 2/ Антонівська з мешканцями Антонівки і Кружковець; 3/ Отроківська з селами Отроків, Притулія, Тимків, Старики, Хапанівка; 4/ Побіянська (з селами Побійна, Побіянка, Сивороги, Ластенія, Остоя). В залежності від кількості землеробів перша взяла в оренду 700 шнурів землі, друга – 1000, третя – 2000, четверта 3337 шнурів. Відповідно, орендна плата складала: 728, 1040, 2080 та 3470 срібних російських рублів.

Водночас в документі було передбачено деякі посильні громадам натуральні і грошові податки, як то передача для потреб економії каплунів, курок, яєць, мотків ниток, грошової плати замість сторожування, дорожнього податку та перевезення дров з лісу. Цією ж статтею зауважено, що пасічники «дають під час збору меду бджолину десятину – десятий повний і відбірний борт, а за відсутності десятого – по 4 копійки з кожного». Ст. XIV повідомляє про ткачів, які у зв'язку з тим, що займаються «ткацьким ремеслом вільно і без будь-якої перешкоди», повинні щорічно виробити з панської основи 50 аршин полотна (півсоток) і віддати до економії. Окрім цього господарі погодилися під час сінокосу і жнив жертвувати Дідичам для збору сіна та збіжжя з ланів, «з кожної халупи... по 12

літніх днів, стаючи з необхідним реманентом від сходу до заходу сонця», а також зауважено, що при оплаті чиншу «з кожного квитанційного злогого один мідний грóш жертвуєм» на поліцейських управників, які забезпечують порядок в економія. Втім, згідно ст. XIII громади отримали заодно і можливість замість натури оплатити податі «за такою: один каплун – 20 грóшей, одна курка – 15 грóшей, одне яйце – 2 грóша, один моток – 1 срібний злотий і 15 грóшей, фура деревини – 2 срібних злотих». Вартість однієї боргні з медом складала 2 срібних російських рублі. Зауважимо, що більшість отриманих коштів І.Мархоцький вкладав у створену ним для потреб мешканців «Миньковецької держави» соціальну інфраструктуру – лікарню, аптеку, сиротинець, будинок для інвалідів, проведення обжинок та інших велелюдних свят, підтримку похоронної служби.

На початку ст. XIX сторони підсумовують, що Дідичу та його економам «при необхідності, дозволяється найняти робітника за готові гроші». Підписанти погодилися, що «якби сам Дідич виразно заявив на письмі про потреби в Робітниках для збору збіжжя, обмолоту, доставки фурами проданого збіжжя до визначеного місця, але не далі 8 миль, тоді найманому для жнив робітнику натурою кожен сьомий сніп пшениці, жита – п'ятий, ярових – четвертий; робітнику, зайнятому перевезенням снопів Дідича на тік, належних снопів або від зібраної копиці озимої – по одному злотому, від ярових – по 20 грóшей, а за перевезення збіжжя і сіна впродовж дня – 20 грóшей, за день ручної роботи від сходу до заходу сонця – по 20 грóшей, за вимолот копиці озимої і півтори копиці ярової – не менше 20 грóшей, але не більше 1 зл., підвода, запряжена парою, без вантажу, за милю – 20 грóшей, а з вантажем, пропорційним підводі, кількості і сили худоби з травою, фуражем і витратами робітника, за пару волів або коней – по 24 грóша за одну милю, довжиною 10 російських верст; за підводи, які повертаються без вантажу, оплати не передбачено».

Дії землеробів у випадках природних стихій окреслено у ст. XX. У ст. XXI подано перелік добровільних громадських робіт з 14 пунктів.

Ст. XXII граф відстояв своє право на ліси, сади, ставки і озерця. Втім селяни могли вільно отримати дозвіл на збирання ягід, грибів, жолудів та рибальство, але були зобов'язані дотримуватися належного порядку в лісах та на водоймищах. Ст. XXIII підтверджено заборону вільного виробництва селянами пива, горілки, інших алкогольних напоїв, як і придбання таких поза пропінаційними магазинами та шинками, а також помол борошна у млинах за межами «Миньковецької держави». Щоб не допустити потрави посівів для випасання громадської худоби згідно ст. XXV відводяться пасовиська «на ґрунтах і луках». Для порушників передбачено штраф. Оскільки Закони Російської імперії, як будь-якої іншої держави, вимагали від підданих сплати податків, подушного, приймання на постій

та утримання військових, а заодно і відправлення сільських хлопців у рекрути, то громади згідно ст. XXVI ще раз підтверджували беззаперечне виконання ними цих урядових вимог. Ст. XXVII на громаду також покладалася відповідальність за запас збіжжя на випадок неврожаю, «його поповнення, зберігання, консервація, недопущення псування, облік (у снопах чи в зерні) від часу установа».

Зрозуміло, що у документі мали бути й санкції у випадку недотримання положень документу. Вони виписані у ст. XV-XVIII. У ст. XVI передбачено примусове стягнення з несумлінної, неретельної громади боргів (екзекуцією). «Якщо ж після вжитої екзекуції домінікальний податок не буде сплачено, – уточнено у ст. XVII, – тоді управник заборгованість стягуватиме за рахунок майна громад». Пропорційне розміру заборгованості майно вилучатиметься без жодних правових формальностей, таксуватися і продаватиметься з аукціону. «Подібна поведінка Громад означатиме, що вони негідні користуватися даром вольності», – наголошується в ст. XVIII. Тобто, це призводило б до розірвання конкретної угоди і повернення до панщини.

XXIX стаття «Законів землеробів» регламентує вирішення «конфліктів, суперечок, та справ, які потребують розгляду в суді». Згідно затвердженого у 1768 р. «Права народного» цим займатиметься «Юстиціаріум Домінії Миньковецької», членів котрого обирають щороку. «При невдоволенні його вироком, сторони можуть звертатись до Адміністративного суду, будь-яке рішення якого сторони зобов'язані прийняти і виконати». Фактично, цією статтею надавалося потенційне право позиватися і безпосередньо до Графа Мархоцького! Очевидно, він був першим з поміщиків України, хто без боязні пішов на таке. Втім, прості люди не мали чого судитися зі своїм Дідичем, адже він виконував обіцяне і не ображав їх. Навпаки: заборонив називати їх хлопам, холопами, бидлом та іншими образливими словами, вважав, що людину, яка оступилася, треба перевиховувати, тому вердикти судів громад були відносно м'якими і зводилися до примусових робіт на місцевих промислових підприємствах. Адміністративних «рецидивістів» відправляли пасти худобу у Понтійських володіннях Мархоцьких – «Графстві Руфіполіс» у передмісті Одеси. А згодом багато хто з них ставали міськими жителями.

Заодно, І.Мархоцький дуже жорстко ставився до тих, хто вчинив кримінальний злочин. У тій же ст. XXIX наголошено, що якщо ж одна або кілька людей «вчинили провини, за які передбачається смертна кара чи інша кримінальна відповідальність, то такі злочинці попадають під юрисдикцію держави», тобто, Російської імперії.

Щоб правопорушень чи злочинів та інших проблем не було, ст. XXIV регламентовано, яких заходів мають вживати громади і окремі селяни за-

для власного добра, безпеки і спокою та наголошено, що «до Зверхників, що за тим усім пильнують, маємо ставитись сумирно, а приписи подібні виконувати щиро». А у ст. XXVIII окремо зауважено про повагу до «панів наших, які мають титул Дідичів і Поміщиків, їхніх Вдів і Дітей» і уточнено, «котрих так само маємо шанувати, як Діти своїх Батька й Матір».

Останнім пунктом угоди стала ст. XXX – про головне землеробське свято, яке громади, Дідич і всі інші мешканці «Миньковецької держави» задля «висловлення подяки БОГУ за дари, отримані від Його Найвищого Промислу відзначатимуть щороку 15 серпня, з вільним перенесенням на інший день, якщо слота чи інший непередбачений випадок стане на заваді». «Того дня ми, дружини наші, діти однієї й другої статі, з усім Рільничим реманентом, плугами, тяглом та іншими речами, які підкреслюють радість, з усією бучністю жваво збираємось і всю ту Церемонію, згідно з установленим порядком, проводимо», – уточнено у документі [9, с.13-29].

У заключній частині підписанти наголосили: «Ця Угода із 30 статей та обумовлені ними добровільно прийняті обов'язки, що на вічні часи приймаються, ніколи самовільно відмінені бути не можуть, як і добровільно прийняті умови та пов'язані з ними повинності» [10, с.29-30]. Такий крок був досить не простим і для самого І.Мархоцького, як людини слова. Однак він підписав Угоду, а згодом ввів окремим розділом у свій заповіт обов'язок сина-спадкоємця дотримуватися її після смерті батька-ініціатора.

Таких привілеїв на той час не мало жодне українське село. Проте своє слово у оцивілізованні стосунків між поміщиком та його кріпаками вже готувався сказати А.Грохольський. Саме він – володар маєтку Терешки Старокостянтинівського повіту Волинської губернії – особливо виділявся прогресивними поглядами серед землевласників Волині на початку ХІХ століття і услід за Ігнацієм Мархоцьким запровадив у своїх володіннях відчутні аграрні зміни. І якби не передчасна смерть, очевидно, досягнув би не менше, ніж його миньковецький однодумець.

Антоній Грохольський народився 7 липня 1767 р. у Терешках. Його батьком був знаним у Речі Посполитій державний, політичний і військовий діяч Францішек Грохольський: дієвий сеймовий посол, підкоморій королівський, що успішно вирішував у суді земельні суперечки, наполегливий учасник Торговицької конфедерації. Матір'ю була Гелена Юстина Божинець-Лешницька [11, с.150-152]. 19-річним Антоній пішов на службу до польського війська і всього через три роки – у 1789 р. став ротмістром національної кавалерії. 1790 р. А.Грохольського нагородили орденом св. Станіслава.

В скрутні для Польщі часи 1792 р. А.Грохольського призначили комісаром, а невдовзі – головою цивільно-військової комісії порядку Брацлавського воєводства. Молодий керівник дуже ретельно виконував покладені

на нього обов'язки, гуртував загони магнатської міліції, енергійно збирав важливі спорядження та провіант для армії племінника короля Польщі Станіслава Августа Понятовського – Юзефа, котрого 1791 р. призначили командувачем польськими військами в Україні. (До речі, під час російсько-польської війни 1792 р. останній командував корпусом польської армії і 18 червня 1792 р. переміг російський корпус в битві під Зеленцями) [12].

Деякі дослідники стверджують, що за сумлінність, наполегливість та професіоналізм король тоді ж нагородив А.Грохольського найвищою нагородою Польщі орденом Білого Орла [13; 14, с.152].

Коли польську державу остаточно розділили між Росією, Пруссією та Австрією перспективному командирі довелося залишити військову службу. Проте нова влада, знаючи про його організаторські здібності, у 1796 р. посприяла обранню відставного генерал-майора на посаду предводителя дворянства Брацлавського намісництва. А.Грохольський керував становими справами місцевої шляхти до розформування намісництва згідно рішення імператора Павла I на початку 1797 р.

Виконавши свою місію, А.Грохольський врешті подався у Південно-Східну Волинь в рідні Терешки. Як дієву, неспокійної вдачі людину, графа і на Старокостянтинівщині не залишили у спокої. Його одразу ж по поверненню рекомендували і обрали маршалком місцевої шляхти. Цю посаду він займав декілька років підряд, аж поки остаточно не присвятив себе впровадженню дієвих перетворень у взаємовідносинах між ним та підлеглими селянами.

А.Урбанський та В.Павлюк тісно пов'язують реформи А.Грохольського та І.Мархоцького, про що безпосередньо вказують у своїх дослідженнях [15, с. 55-56; 16, с.46]. Проте вони не повідомляють подробиць і перш за все, чи контактували між собою реформатори, адже багато з того, що запровадив у себе володар Терешок, було ідентичним миньковецькому.

Члени філії Центру дослідження історії Поділля та Південно-Східної Волині Інституту історії України НАН України при Кам'янець-Подільському національному університеті ім. І.Огієнка – «Центру Мархоцькознавства» активно займаються пошуками нових свідчень про діяльність І.Мархоцького та його однодумців, однак поки що не знайшли жодного письмового підтвердження їхнього особисто знайомства. Втім, ми схильні стверджувати, що А.Грохольський та І.Мархоцький могли тісно знатися.

На нашу думку, для цього вони мали не одну потенційну можливість. Найбільш вірогіднішою з них ми вважаємо версію, що їх могли звести на у 1791-1793 рр. спільні інтереси як комісарів цивільно-військових комісій, відповідно, сусідніх Брацлавського та Подільського воєводства. А.Грохольський та І.Мархоцький одночасно були призначені на ці поса-

ди і вирішували однакові питання. До того ж території їхньої компетенції споконвіків мали одні проблеми. По-друге, комісар А.Грохольський міг бути безпосередньо у Миньківцях, які розташовані на одному зі шляхів із Вінниці до Кам'янця-Подільського, і заночувати у свого колеги І.Мархоцького. Третім місцем, де найімовірніше могли зустрітися майбутні реформатори, був з'їзд шляхти у Дубно в січні 1793 р.

Інша справа, що на той час опосередковане відношення до аграрних питань мав лише І.Мархоцький, бо лише кілька років перед тим отримав у спадок Миньковецький ключ, втім господарчими аспектами, фактично, змушена була займатися його дружина Єва Руффо. А.Грохольський, у свою чергу, чесно служив Вітчизні в скрутні роки її буремної біографії. І лише втрата державних посад в результаті другого поділу Польщі та подальшої анексії Подільського і Брацлавського воєводств Російською імперією наприкінці 1793 р., примусила їх покинути звичну справу і шукати нові шляхи для використання своєї творчої енергії. Старший віком І.Мархоцький одразу ж знайшов до чого докладати свої зусилля, перебравши від дружини важелі керівництва у землеволодінні, яке назвав «Миньковецько державою».

27-річний А.Грохольський також за логікою речей мав би переїхати на периферію – до Терешок, адже маєток залишився без належного нагляду, бо у листопаді 1792 р. помер його батько. Однак, швидше всього, він залишився у головному місті Брацлавського намісництва Вінниці чи приміській резиденції Грохольських Вороновиці, бо навряд би його за іншої ситуації через півтора року обрали б маршалком шляхти. Щоправда, підфортунило йому ненадовго – до вищезгаданого рішення імператора Павла І. Відтак волинянин вирішив остаточно присвятити себе аграрній галузі.

Поки А.Грохольський три роки продовжував тішити своєю присутністю Вінницю (через молодість він полюбляв світські раути і бали), а згодом набирався досвіду поміщика-господарника, І.Мархоцький встиг зробити перший вагомий крок.

Сучасники запам'ятали, що у приватному житті молодий граф був мудрим господарем, що розумів потреби тогочасного села: пропагував садіння плодкових дерев на садибах селян, широке впровадження бджолярства, турбувався про стан доріг, мостів, дбав про добробут селян, і врешті вирішив взаємовигідно врегулювати економічні стосунки між селом і його маєтком у с.Терешки під Старокостянтиновом [17, с.55-56]. Крім того, А.Грохольський налагодив медичне обслуговування селянських родин, протипожежну безпеку в селі та належне зберігання сільськогосподарської продукції громади, зокрема, насіннєвого фонду. 27 березня (10 квітня) 1805 р. граф оприлюднив «Статут для хліборобів». Еталоном для нього могли служити миньковецькі «Закони землеробів», адже відомо, що

І.Мархоцький опублікував їх окремою брошурою у своїй друкарні та розіслав всім землеволодарям Поділля, а також знайомим з інших губерній.

Текст «Статуту для хліборобів», на жаль, не зберігся, тому не маємо як зробити його детальний аналіз. З праць попередників відомо, що цей документ складався із дев'яти розділів і обумовлював умови та етапи звільнення селян від кріпацтва. Перш за все – заборону безоплатних обов'язкових робіт у маєтку: так званої «дармовизни», а саме з цього розпочалася реформа 1795 р. у Миньківцях.

На випробовування новинки відводилося три роки. Та доля внесла свої корективи і сталося по-іншому. «...Якби цей експеримент набув позитивного значення, мало відбутися надання привілеїв селянам на право спадковості землі і будівель... – підрезюмував сучасний дослідник В.Павлюк, – однак у 1808 році Антоній Грохольський помер і його реформаторські ідеї залишилися нереалізованими» [18, с.43-50].

Таким чином, волинянин А.Грохольський (1767-1808) та подолянин І.Мархоцький (1749-1827), які на наше переконання, були знайомими між собою, і можливо, спільно обговорювали безпосередні нюанси реформ у своїх маєтках, зробили відчутний внесок у кардинальні зміни в аграрній сфері України початку ХІХ ст. Проте їхні нововведення не набули широкого впровадження в аграрній сфері України на початку ХІХ ст. Сусідів-поміщиків цілком влаштовували традиційні методи ведення господарювання та взаємовідносини між знаттю і простим людом. Більше того, молодший брат реформатора А.Грохольського Ян Непомуцен, якому дісталися після бездітного графа у спадок Терешки, не продовжував експерименту, а повернув село до звичного кріпосництва. Тому навіть російські історики змушені визнати: «Как и другие указы первых лет царствования Александра I, направленные на смягчение крепостного права и попытку решения аграрно-крестьянского вопроса (Указ від 20 грудня 1803 р. «Об отпуске помещиком крестьян своих на волю по заключении условий на обоюдном согласии основанных» – О.Г., В.З.) оказался мало результативным. В разряд вольных хлебопашцев до 1858 г. выкупилось только 1,5% частновладельческих крестьян (152 тыс. душ), так как у основной массы крестьянства не было достаточных средств для выплаты выкупа (составлял 100 руб. серебром), а помещики не желали предоставлять свободу крестьянам даже за выкуп» [19, с.526].

З українських реформаторів молодшого покоління, послідовників І.Мархоцького та А.Грохольського, що вирішили радикально змінити долю кріпаків, історія зберегла для нас ім'я князя Романа Сангушка (1800-1881) – сина знаного волинського землеволодаря і голови волинських дворян Євстафія Герасимовича Сангушка. Як і графи І.Мархоцький та А.Грохольський, цей обдарований від природи, талановитий та дієвий чо-

ловік випереджав інших своїх сучасників у реформуванні своїх володінь та життя селян, якими володіли.

Дослідники XIX-XX століть неодноразово зверталися до постаті видатного славутичанина Романа Сангушка [20], вагомий пласт документів про нього зберігається у Центральному державному історичному архіві України в м. Києві [21], а найбільше зробив для пропаганди його діяльності директор Центрального державного архіву зарубіжної україніки В.Берковський [22]. За версією його статті в інтернет-ресурсі http://www.osvita-plaza.in.ua/publ/roman_stanislav_adam/490-1-0-61020, Роман-Станіслав Адам Сангушко народився в містечку Антоніни 6 травня 1800 р. Був сином видатного польського воєначальника князя Євстахія Еразма Сангушка [23]. Закінчив Берлінський університет. В 1820-23 рр. служив у лейб-гвардії Кавалергардському Її Величності полку, після чого звільнився зі служби за станом здоров'я в чині корнета і став адмініструвати родинними маєтками на Волині. 1830 р. відкрив у Славуті та с.Білогородка (тепер Ізяславського району Хмельницької області) акціонерний банк.

Р.Сангушко був серед активних учасників та керівників польського повстання 1830-1831 рр. у складі корпусу генерала Сераковського, за що нагороджений золотим орденом «Virtuti Militari» (25 травня 1831 р.). Потрапивши в російський полон, гордо відповів ворогам, що воює «за переконання». Пізніше ці слова були внесені в девіз герба князів Сангушків. Микола I власноручним наказом позбавив Р.Сангушка дворянського титулу і відправив на заслання у Тобольськ, куди арештант добирався пішки. 16 квітня 1832 р. заслання замінили військовою службою.

3 травня по жовтень 1832 р. екс-князь служив рядовим 1-го Сибірського лінійного батальйону. 22 жовтня 1834 р. його перевели до Тенгінського піхотного полку на Баталпашинську ділянку Кубанської лінії. Однак і тут Р.Сангушка ніщо не зломало. Він мріяв про свободу свого народу поневоленого царями Росії, тому входив до тасмного товариства братів Бестужевих, Одоєвського, Корніловича, Черкасова.

Генерал-майор Засс та генерал-лейтенант Малиновський, зважаючи на стан здоров'я Р.Сангушка і виняткову хоробрість у боях, звернулися в лютому 1836 р. з рапортом до Миколи I із проханням про його помилування. Однак цар відмовив, а натомість, ніби у насмішку, надав бунтівнику чин прапорщика. Хворий новоспечений молодший офіцер у боях із кавказькими горцями протягом 1834-38 рр. був двічі поранений. А після переведення (27 вересня 1837 р.) до 1-го Кавказького лінійного полку 21 лютого 1838 р. навіть нагороджений орденом св. Станіслава 3-го ступеня. Лише 9 квітня 1841 р. імператор змиловився над орденоносцем – звільнив із військової служби в чині підпоручика, але при цьому не відпустив додому, а перевів на посаду провінційного секретаря при московському губернсько-

му статистичному відділі. Невдовзі Р.Сангушко, впавши з коня, втратив слух. У Слауту Р.Сангушко зумів перебратися аж 1845 р., де вміло господарював до смерті 26 березня 1881 р. (Під амністією потрапив лише 1857 р. і навіть зумів повернути собі князівський титул.)

Його вважають послідовником так званої волинської економічної школи, бо був одним з ініціаторів-засновників Київського приватного комерційного банку, побудував у своїх маєтках 5 піско-цукрових, 1 рафінадно-цукровий, чавуноливарний та сталеплавильний заводи, завод сухої хімічної дистиляції смоли. 1848-49 рр. слаутчанин розробив план раціонального використання лісових угідь за австрійською системою, впроваджував вигідні новинки він і в сільське господарство.

Чималим здобутком Р.Сангушка є те, що 1847 р. він ліквідував у своїх маєтках панщину, замінивши її грошовим чиншем, поділивши при цьому задля більш раціонального управління свої маєтки між трьома економічними адміністраціями: слаутська (центральна), що об'єднувала 14 фільварків, білгородська – 26 фільварків та ізяславська з 21 фільварком. Як людина, яка добре орієнтувалася у підводних течіях тогочасного суспільства, вміла ретельно рахувати гроші, будучи високоосвіченим економістом і, капіталістом, Р.Сангушко вчинив досить вдало і позбавив себе проблем з підлеглими селянами, давши їм значно більшу свободу, ніж мали представники селянського стану в сусідніх маєтках. За що заслужив їхню повагу та непорушний авторитет. Зауважимо, що до офіційної відміни кріпосного права в Росії Олександром II залишалося 14 років.

Життя таких сміливих і прогресивних людей як В.Дзедушицький, І.Мархоцький, А.Грохольський та Р.Сангушко – достойний приклад того, як незважаючи на супротив ретроградів, на територію Поділля та Південно-Східної Волині проникали європейські цінності і розхитували основи традицій, що морально вичерпали себе. Це дуже актуально на даному етапі існування незалежної України, яка зможе ввійти в сім'ю європейських народів лише за умови кардинальних реформ.

Джерела і література:

1. Dubieckie Maryan. Przymierze dziedzica z poddanymi rolnikami// Archiwum do dziejow literatury i oswiady w Polsce. – Krakow, 1914. – S.1-32.

2. Колесник В. Відомі поляки в історії Вінниччини. Біографічний словник. – Вінниця, 2007. – С. 166.

3. Антоній Юзеф Ролле. Граф Редукс. Переклад з польської В. Ганущака. – Дрогобич, 2008. – С.31.

4. Там саме, с.32.

5. Там саме, с.33.

6. Полное собрание Законов Российской империи с 1649 года. Том

XXVI. 1800-1801. – СПб, 1830. – С. 822-823.

7. Полное собрание Законов Российской империи с 1649 года. Том XXVII. 1802-1803. – СПб, 1830. – С. 461-467.

8. Там саме, с. 463.

9. Закони землеробів / Переклад з польської П. Даниляка // Наукові записки Центру мархоцькознавства. – Т. 2. – Івано-Франківськ, 2010. – С. 13-29.

10. Там саме, с. 29-30.

11. Колесник В. Відомі поляки в історії Вінниччини. Біографічний словник. – Вінниця, 2007. – С. 150-152.

12. Grocholski Antoni (1767–1808)/Polski Słownik Biograficzny. – Wrocław-Kraków- Warszawa: Zakład Narodowy Imienia Ossolińskich Wydawnictwo Polskiej Akademii Nauk, 1960. – Tom VIII/4. – Zeszyt 39. – S. 584.

13. Наполеон и революция. <http://impereur.blogspot.com/2011/09/antoni-grocholski-1767-1808.html>

14. Колесник В. Відомі поляки в історії Вінниччини. Біографічний словник. – Вінниця, 2007. – С.152.

15. Tereszki//Urbański A. Podzwonne na zgliszczach Litwy i Rusi. – Warszawa, 1928. – S.55-56;

16. Павлюк В. Стан магнатських господарств Волині в I половині XIX ст.// Наукові записки. – Т. I. – Ч. II. – Острог, 1998.– С. 46.

17. Urbański A. Tereszki Podzwonne na zgliszczach Litwy i Rusi. – Warszawa, 1928. – S.55-56.

18. Павлюк В. Стан магнатських господарств Волині в I половині XIX ст.// Наукові записки. – Т. I. – Ч. II. – Острог, 1998.– С. 43-50.

19. Орлов А.С., Георгиева Н.Г., Георгиев В.А. Исторический словарь. 2-е изд. – М., 2012. – С.526.

20. Сборник биографий кавалергардов 1801-1826: По случаю столетнего юбилея Кавалергардского Ее Величества Государыни императрицы Марии Федоровны полка. – СПб, 1906.

21. Центральний державний історичний архів України в м. Києві. – Ф. 442, оп. 246, спр. 23; оп. 770, спр. 25; оп. 788, спр. 101; оп. 789, спр. 390; оп. 807, спр. 68, 246.

22. Берковський В. Студії з історії Славутчини. К., 2008; Берковський В. <http://h.ua/story/313048/#ixzz33NmRE17J>.

23. Берковський В. http://www.osvita-plaza.in.ua/publ/roman_stanislaw_adam/490-1-0-61020.